

УДК 342.95(477)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОХОДЖЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОЗОВОБ'ЯЗАНИМИ В ПЕРІОД ПРОВЕДЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ

Братковський В.М., аспірант
кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівський державний університет внутрішніх справ

Проаналізовано проблемні питання мобілізаційної підготовки громадян України, для яких виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням. Сформульовано зміни до ст. 11 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» та до ст. 211-6 Кодексу України про адміністративні правопорушення, які б зміцнили гарантії громадян щодо реального захисту їхніх прав. Доведено, що зміни до «Переліку релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю» повинні вноситися не рідше ніж раз у рік, а в період мобілізації – один раз у 6 місяців. Це захистить права заявників та унеможливить зловживання посадових осіб своїми діями у власних, корисливих цілях.

Ключові слова: мобілізаційна підготовка, альтернативна служба, правове регулювання, військовий обов'язок, релігійні переконання, адміністративна відповідальність.

Проанализированы проблемные вопросы мобилизационной подготовки граждан Украины, для которых выполнение военного долга противоречит религиозным убеждениям. Сформулированы изменения в ст. 11 Закона Украины «Об альтернативной (невоенной) службе» и ст. 211-6 Кодекса Украины об административных правонарушениях, которые укрепили гарантии граждан по реальной защите их прав. Доказано, что изменения в «Перечне религиозных организаций, вероучение которых не допускает пользование оружием» должны вноситься не реже, чем раз в год, а в период мобилизации – один раз в 6 месяцев. Это защитит права заявителей, сделает невозможным злоупотребление должностными лицами своими действиями в собственных, корыстных целях.

Ключевые слова: мобилизационная подготовка, альтернативная служба, правовое регулирование, военная обязанность, религиозные убеждения, административная ответственность.

Bratkovsky V.M. THE FEATURES PASSAGE ALTERNATIVE SERVICE CONSCRIPTS DURING MOBILIZATION

Analyzed the problem questions of mobilization preparation of citizens of Ukraine, for which the performance of military duties contradicts religious persuasion. Formulated amendments to Article 11 of the Law of Ukraine “On alternative (non-military) service” and Art. 211-6 of the Code of Ukraine on Administrative Offences, which would strengthen citizens’ guarantees real protection of their rights. It is proved that changes in the “List of religious organizations, the creed which does not allow the use of weapons” must be made not less frequently than once a year, and in the period of mobilization once very 6 months. This will protect both the rights of the applicants, and make it impossible to abuse of officials by their actions in their own, selfish purposes.

Key words: mobilization preparation, alternative service, legal regulation, military duty, religious persuasions, administrative responsibility.

Постановка проблеми. Захист Вітчизни є конституційним обов'язком кожного громадянина. Проте в Україні проживають категорії осіб, які через особисті релігійні переконання не мають можливості проходити військову службу у встановленому законодавством порядку. Для зазначених категорій громадян державою надається можливість проходити невійськову службу, яка в законодавстві України іменується як «альтернативна».

Альтернативна (невійськова) служба є особливим видом державної служби, що має виключно цивільний (невійськовий) характер. Право громадян України на проходження альтернативної служби передбачено ч. 4 ст. 35 Конституції України, де зазначається про те, що «ніхто не може бути увільнений від обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» [1].

Згідно зі статистичними даними станом на 2014 рік із грудня 1991 року було проведено 23 призови, внаслідок яких для проходження альтернативної служби направлено понад 12 тисяч юнаків. У 2014 році на альтернативну (невійськову) службу було призвано 1079 осіб [2].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (далі – Закон) «альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень» [3].

Із вищевикладеного вбачається, що згідно з чинним законодавством України проходження невійськової служби можливе виключно замість строкової військової служби. Ураховуючи, що в Україні воєнного чи надзвичайного стану на сьогодні не оголошено, жодних обмежень щодо можливості проход-

ження альтернативної служби громадянами бути не може, навіть в особливий період.

У Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [4] процедура проходження громадянами альтернативної (невійськової) служби в період оголошеної мобілізації на сьогодні не регламентується. Враховуючи, що даний нормативно-правовий акт є основним у сфері правового регулювання процесу мобілізаційної підготовки та мобілізації в Україні, на практиці виникають труднощі в праворозумінні як у військових комісаріатів, так і в судів щодо можливості громадянами України вільно реалізувати своє конституційне право на проходження альтернативної (невійськової) служби не лише замість строкової служби, а й у процесі призову на мобілізацію.

Ступінь розробленості питання. На теоретичному рівні проблемні питання правового регулювання проходження військовозобов'язаними альтернативної (невійськової) служби досліджували такі науковці: В.В. Богущкий, М.С. Васін, В.П. Гаєва, О.Л. Волошин, Є.І. Григоренко, Ю.В. Кириченко, Є.О. Легеза, Ю.С. Лисенко, І.І. Митрофанов, Г.Л. Сергієнко, М.М. Тищенко, О.В. Хорошенко, Л.В. Ярмол та інші.

Метою статті є повне та всебічне дослідження особливостей мобілізаційної підготовки громадян України, для яких виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням.

Виклад основного матеріалу. Кожна людина повинна відчувати безпеку за своє життя. Враховуючи сучасні реалії, держава повинна зробити все необхідне, щоб не допустити загибель людей.

Як правильно зазначає Я.І. Євсюкова, особливе місце в адміністративно-політичній сфері державного управління посідають мобілізаційна підготовка та мобілізація, а також сили охорони правопорядку, які відповідальні за її організацію [5, с. 100].

П.П. Богущкий вважає, що правове регулювання військової та пов'язаної з цим діяльності розглядається як один із елементів у реалізації важливої функції держави – захисту суверенітету, недоторканності та територіальної цілісності. Водночас право встановлення у військовій сфері публічних відносин напрямч залежить від концепції національної безпеки та через призму цієї проблеми стоїть не лише всього суспільства, але й кожного громадянина [6, с. 4].

Із даним твердженням науковця важко не погодитися, адже дійсно здійснення державою функції щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності так чи інакше виконується через військову сферу будь-якої країни, яка в необхідних випадках може включати в себе також мобілізаційну підготовку та мобілізацію, що і відбувається сьогодні в нашій державі.

Відповідно до ч. 4 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» «громадяни України мають право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою згідно з Конституцією України та Законом України

«Про альтернативну (невійскову) службу» [7].

Згідно ч. 3 ст. 4 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» «...ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим із мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України» [8].

Стаття 1 Закону передбачає, що «альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством» [3].

Як правильно зазначає Є.О. Легеза, під альтернативною службою законодавець розуміє проходження громадянами тільки строкової військової служби, а під час інших видів військової служби (наприклад, під час проходження військової служби за призовом під час мобілізації) – не враховує [9, с. 121].

У Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» порядок проходження альтернативної служби військовозобов'язаними в особливий період законодавцем не встановлюється.

Ураховуючи дану законодавчу прогалину, Міністерство оборони України надало лист-роз'яснення «Щодо шляхів реалізації прав віруючих громадян виконувати свій обов'язок перед державою під час мобілізації» від 17 квітня 2014 року № 300/1/с/1186 (далі – Лист), в якому встановлюється, що віруючі громадяни повинні звільнитися від навчальних зборів та призову на військову службу під час мобілізації [10].

Згодом Чернівецький окружний адміністративний суд своєю постановою від 21 січня 2015 року в адміністративній справі № 824/3255/14-а пояснив, що «згідно із Законом України «Про альтернативну (невійскову) службу» альтернативна служба може бути застосована виключно до осіб, які призиваються на строкову службу. ОСОБА_1 на момент розгляду справи в суді є військовослужбовцем, який проходить військову службу за призовом під час мобілізації на особливий період, що за своєю правовою природою є відмінним від призову на строкову службу. Щодо листа Міністерства оборони «Щодо шляхів реалізації прав віруючих громадян виконувати свій обов'язок перед державою під час мобілізації» від 17.04.2014 р., № 300/1/с/1186, яким Генеральний штаб Збройних Сил України підтримав пропозицію Церкви Адвентистів Сьомого Дня стосовно звільнення віруючих громадян від навчальних зборів та призову на військову службу під час мобілізації, то суд зазначає, що даний лист є листом рекомендаційного характеру» [11].

Як вбачається із судової практики, Лист Міністерства оборони України носить суто рекомендаційний характер, тому для суддів не є законодавчим положенням щодо можливості проходження громадянами альтернативної служби в період мобілізації.

Варто зауважити, що М.І. Цуркан вважає, що «альтернативна (невійськова) служба має двояку природу. З одного боку, це пу-

блічна служба, оскільки вона здійснюється для забезпечення публічного інтересу, а з другого, – це трудова діяльність фізичної особи, оскільки вона здійснюється на підприємствах, в установах, аграрних об'єднаннях тощо, але не в державних органах і не в органах місцевого самоврядування, що є однією з основних ознак публічної служби. Вбачається, що віднесення альтернативної служби до державної зумовлене не стільки специфікою статусу особи, скільки можливістю ефективного захисту прав службовця саме в порядку адміністративного судочинства» [12, с. 15].

Дана наукова позиція підтверджується законодавчим положенням Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р., де в ст. 1 вказується на те, що «державна служба – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави» [13].

Відповідно до п. 15 ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України «публічна служба – діяльність на державних політичних посадах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, дипломатична служба, інша державна служба, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування» [14].

Отже, на законодавчому рівні встановлюється, що військова та альтернативна служби є частиною державної служби. Враховуючи, що згідно з чинним законодавством жодних обмежень щодо проходження державної служби в період мобілізації немає, то вбачається, що громадяни України мають право проходити альтернативну службу в особливий період, про що необхідно зазначити в Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Відповідно до статті 24 Закону громадяни, які пройшли альтернативну службу, на військові збори не призиваються [3].

У разі необхідності зазначені громадяни та громадяни, які за релігійними переконаннями звільнені місцевою державною адміністрацією від призову на військові збори, можуть бути направлені для ліквідації наслідків аварії, катастрофи чи стихійного лиха не більше, ніж три рази (щоразу на строк до шести календарних місяців), у межах віку, встановленого для проходження військової служби в запасі [3].

Відповідно до ч. 2 ст. 9 Закону в разі призову на військові збори громадян, які після проходження строкової військової служби набули релігійних переконань і належать до діючих згідно із законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, вони не пізніше 7 календарних днів від дня одержання повістки військового комісаріату про призов на військові збори подають особисто до відповідного структурного підрозділу місцевої державної адміністрації заяву про звільнення від призову на ці збори [3].

Відповідний структурний підрозділ місцевої державної адміністрації зобов'язаний прийняти заяву про направлення на альтернативну службу або про звільнення від при-

зову на військові збори та в письмовій формі повідомити громадянина про дату його явки на засідання відповідного структурного підрозділу місцевої державної адміністрації [3].

Заява про направлення на альтернативну службу розглядається відповідним структурним підрозділом місцевої державної адміністрації протягом календарного місяця після її надходження в присутності громадянина, а заява про звільнення від призову на військові збори – протягом чотирнадцяти календарних днів [3].

Відповідно до ст. 12 Закону рішення про направлення громадянина на альтернативну службу або звільнення від призову на військові збори приймається місцевою державною адміністрацією в разі встановлення істинності релігійних переконань і видається заявникові.

Як правильно зазначає О.М. Биков, право на свободу віросповідання не є абсолютним, у деяких випадках воно може бути обмежене законом [15, с. 93].

На практиці виникає питання, як діяти особі, якщо в процесі мобілізації військові збори скликаються негайно (як правило, протягом трьох днів), а громадянин України, для якого виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням, у зв'язку з коротким проміжком часу не отримав від органу державної влади рішення щодо звільнення від призову на відповідні збори на основі заяви, яка ним подавалася.

На нашу думку, для уникнення таких «казусів» необхідно внести відповідні зміни в ч. 2 ст. 11 Закону, додатково вказавши, що заява про звільнення від призову на військові навчання (збори) розглядається держадміністрацією протягом чотирнадцяти календарних днів, а в період мобілізації – не більше 2 робочих днів за вмотивованим клопотанням заявника, до якого в обов'язковому порядку додається копія повістки про призов на військові навчання (збори). Дане законодавче нововведення також повинно знайти відображення в положеннях Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та бути закріплено в такій редакції: «Заява про звільнення від призову на військові навчання (збори) в період мобілізації розглядається держадміністрацією не більше 2 робочих днів за вмотивованим клопотанням особи, для якої виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням. До заяви в обов'язковому порядку додається копія повістки про призов на військові навчання (збори)».

У законодавстві України існує прогалина, яка полягає в тому, що притягнути до відповідальності посадових осіб структурного підрозділу держадміністрації за неналежний розгляд заяви про звільнення від призову на військові збори громадян, для яких виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням, надзвичайно важко, адже прямої норми, яка б визначала порядок притягнення винних за дані правопорушення, немає.

На нашу думку, дана законодавча проблема набуває особливої актуальності в період мобілізації, оскільки неналежне виконання обов'язку посадової особи держадміні-

страції може призвести до таких негативних випадків:

1) особа з релігійними переконаннями, не маючи на руках відповідного рішення про звільнення від проходження військових навчань (служби), з'явившись на військові збори за надісланою їй повісткою, не зможе довести, що має законне право не проходити військових навчань, адже документом, який підтверджує це право, є рішення держадміністрації;

2) якщо призовник, для якого виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням, не отримавши відповідного підтверджуючого документа про звільнення від проходження військових навчань (служби), відповідно до адресованої йому повістки не з'явиться на військові збори, то підлягатиме адміністративній відповідальності за неявку на виклик за повісткою.

Як бачимо, ситуація складається таким чином, що в будь-якому випадку відповідальність нестиме тільки призовник, який не зможе реалізувати своє законне право без відповідних санкцій із боку органів державної влади на непроходження військової служби.

На нашу думку, в період мобілізації посадові особи відповідного структурного підрозділу держадміністрації за неприйняття в запропонований нами строк відповідного законного рішення про звільнення особи, для якої виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням, від призову на військові збори повинні підлягати адміністративній відповідальності.

Дану законодавчу норму необхідно закріпити в ч. 4 ст. 211-6 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [16] та вкласти в такий редакції: «Неприйняття у встановлений законодавством строк у період мобілізації посадовими особами відповідного структурного підрозділу місцевої державної адміністрації законного рішення про звільнення від призову на військові збори особи, для якої виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням, тягне за собою накладення штрафу в розмірі від двадцяти до двадцяти п'яти неоподаткованих мінімумів доходів громадян».

Такий розмір штрафу пояснюється тим, що в процесі мобілізації кількість таких правопорушень значно зростає, а оскільки норма статті 210-1 КУпАП, яка є спеціальною щодо порушення законодавства в процесі мобілізації, не поширюється на дані правовідносини, тому що вони прямо не закріплені в Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», та передбачає мінімальний штраф у розмірі тридцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян за більш серйозні адміністративні правопорушення за своєю суспільною небезпекою, то видається, що запропонований нами розмір штрафу буде достатнім для попередження таких адміністративних правопорушень.

Варто зауважити, що Постановою Кабміну України від 10.11.1999 року № 2066 закріплено на законодавчому рівні «Перелік релігійних організацій, врівнення яких не допускає користування зброєю» (далі – Постановою),

і хоча цей перелік є досить застарілим, проте саме ним повинні керуватися органи державної влади під час визначення питання, яку службу повинні проходити громадяни: строкову чи альтернативну.

Важливість цієї Постанови також полягає в тому, що нею керується суди України під час вирішення правових спорів. Наприклад, до Харківського окружного адміністративного суду звернулася ОСОБА_1 з позовом до Фрунзенського районного військового комісаріату в особі т. в. о. військового комісара Фрунзенського РВК Харкова майора ОСОБА_4. Позивач просив визнати неправомірними дії відповідача щодо призову на військову службу позивача за призовом під час мобілізації на особливий період. В обґрунтуванні позовних вимог позивач зазначив, що він є парафіянином релігійної організації Релігійна громада християн церкви «ОСОБА_5», врівнення якої закликає не використовувати зброю проти інших людей, що унеможливило виконання військового обов'язку. Також позивач зазначив, що він відповідно до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» з 30.12.1997 р. по 18.05.2000 р. проходить альтернативну службу через релігійні переконання, про що неодноразово повідомляв відповідача.

Дослідивши всі обставини справи, суд вказав на те, що Євангельські християни у відповідності з Положенням про Порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 2066 від 10.11.1999 р., відносяться до переліку релігійних організацій, врівнення яких не допускає користування зброєю.

На основі вищевикладеного Харківський окружний адміністративний суд своєю постановою від 11 червня 2015 року постановив: позов ОСОБИ_1 до Фрунзенського районного військового комісаріату в особі т. в. о. військового комісара Фрунзенського РВК м. Харків майора ОСОБА_4 про визнання неправомірними дій задовольнити в повному обсязі.

Визнати неправомірними дії Фрунзенського районного військового комісаріату в особі т. в. о. військового комісара Фрунзенського РВК Харкова майора ОСОБА_4 щодо призову на військову службу ОСОБА_1 за призовом під час мобілізації на особливий період [17].

На нашу думку, оскільки Постанова дещо застаріла, то на практиці виникають питання про можливість структурним підрозділам держадміністрації на власний розсуд визначати, яка релігійна організація не допускає користування зброєю. Вважаємо, що у своїй діяльності посадові особи держадміністрації повинні керуватися лише даною Постановою (як це роблять і суди), адже в іншому випадку можуть виникати різноманітні корупційні схеми, особливо в період мобілізації. Оскільки з плином часу кількість релігійних організацій зростає, то Кабінету Міністрів рекомендується вносити зміни до Постанови не рідше, ніж раз на рік, а в період мобілізації – кожні 6 місяців.

За порушення даних законодавчих норм повинна наставати адміністративна відпо-

відальність за запропонованою нами ч. 4 ст. 211-6 КУпАП. Вищезазначені нововведення захистять права заявників і унеможливлять зловживання посадовими особами своїми незаконними діями у власних, корисливих цілях в період мобілізації.

Висновки. На підставі приведеної вище правової доктрини законодавства про мобілізацію нами пропонується внести зміни в ч. 2 ст. 11 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», вказавши, що в період мобілізації заява про звільнення від призову на військові збори розглядається держадміністрацією не більше двох робочих днів за вмотивованим клопотанням заявника, до якого в обов'язковому порядку повинна бути додана копія повістки про призов на військові збори. Дане законодавче нововведення також повинно знайти відображення в положеннях Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та бути закріплено в такій редакції: «Заява про звільнення від призову на військові навчання (збори) в період мобілізації розглядається держадміністрацією не більше 2 робочих днів за вмотивованим клопотанням особи, для якої виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням. До заяви в обов'язковому порядку додається копія повістки про призов на військові навчання (збори)».

За порушення посадовими особами держадміністрації відповідного строку розгляду заяви про звільнення особи, для якої виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням від проходження військових навчань в період мобілізації, повинна наставати адміністративна відповідальність за запропонованою нами ч. 4 ст. 211-6 КУпАП, що викладена в такій редакції: «Неприйняття у встановлений законодавством строк у період мобілізації посадовими особами відповідного структурного підрозділу місцевої державної адміністрації законного рішення про звільнення від призову на військові збори особи, для якої виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням, тягне за собою накладення штрафу в розмірі від двадцяти до двадцяти п'яти неоподаткованих мінімумів доходів громадян».

Оскільки в Україні на законодавчому рівні закріплено перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, то державним органам потрібно керуватися лише відповідною Постановою для визначення питання, чи дійсно заявник у процесі мобілізації замість строкової змушений проходити альтернативну службу. За порушення цього припису посадові особи повинні нести адміністративну відповідальність за запропонованою нами ч. 4 ст. 211-6 КУпАП. Оскільки з плином часу кількість таких організацій зростає, то Кабінету Міністрів рекомендується вносити зміни до Постанови не

рідше, ніж раз на рік, а в період мобілізації – кожні 6 місяців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Хорунжий Є. Що таке альтернативна служба? / Є. Хорунжий // Освітній портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osvita.org.ua/student/army/article/01/>.
3. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1975-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.
4. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>.
5. Євсюкова Я.І. Мобілізаційна підготовка та мобілізація: українська та зарубіжна модель / Я.І. Євсюкова // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 100–106.
6. Богущкий П.П. Військове право України: джерела, структура та розвиток: монографія / П.П. Богущкий. – Одеса : Фенікс. – 2008. – 188 с.
7. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/page>.
8. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
9. Лєгеза Є.О. Адміністративно-правовий аспект реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в Україні під час мобілізаційної підготовки та мобілізації / Є.О. Лєгеза // Юридичні науки: Молодий вчений. – № 4(19). – Частина 2. – 2015. – С. 121–124.
10. Щодо шляхів реалізації прав віруючих громадян виконувати свій обов'язок перед державою під час мобілізації: Лист Міністерства оборони України від 17 квітня 2014 року № 300/1/с/1186 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/1521/8248/8250/462032/>.
11. Постанова Чернівецького окружного адміністративного суду від 21 січня 2015 року. Справа № 824/3255/14-а / Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42444754>.
12. Цуркан М.І. Правове регулювання публічної служби в Україні. Особливості судового розгляду спорів / М.І. Цуркан. – Харків : Право. – 2010. – 216 с.
13. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
14. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
15. Биков О.М. Право людини на релігійну свободу: проблеми та перспективи розвитку / О.М. Биков // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Ред. кол.: К.К. Васильєв, В.М. Власенко, А.В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С.І. Дегтярьова. – Ч. 2. – Суми. – 2011. – С. 91–95.
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
17. Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 11 червня 2015 року. Справа № 820/5487/15 / Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45105474>.